a 1.

वेदान्त

६०२ अनिर्दिष्ट नामकग्रन्थ

1

६ प्रदिसन्मात्रैकरसस्तर्हि कथं जगत्त्रि जडरूपेण सद्रूपेण चाहल्लेवाध्यात्मकं प्रतीयते तत्राह व्यो
मपुष्पवदिति खपुष्पवज्जडांशो मिथ्या सन्मात्रं सिद्धमित्यर्थः अस्तु तर्हि चिद्रूपमेव जगत्तस्य चिद्रूपमेव
ब्रह्म कारणं न च चिद्रूपे कार्यं इदं कार्यमिदं कारणमिति विभाजकाभावः जन्मनाशयोरेव विभा
जकत्वोपपत्तेस्तत्राह वस्त्विति न च घटपटादि जागतं वस्तु तं चिद्रूपमपरूपयद्यते कुतः शेकलि
ष्कल्पनाशनियतत्वात् चित्तोऽहिनाशो न चित्तनासिध्यति नाशकाले चितःसत्त्वे नाशो न निविष
यत्वात् नापि जडेन तस्य सिद्धानस्य समर्थत्वादित्यर्थः २३ यदि तु चितो नाशोऽपि चिद्रूपस्य स्वप
रप्रकाशस्य नाभिरपेक्ष इति कश्चिद् ब्रूते तत्राह उपलंभकरत्वादिति चिद्रूपः संवित्राशः स्वजन्म

हि लब्धेवाध्यात्मकं व्योमपुष्पवत्त्वानुभूतितः वस्तुनाशो कुतः निष्कल्पान्न जन्मनयघते
२३ उपलंभकरो नाशो जन्मस्तस्य वा कुतः अप्रयत्नेन सदा संततनित्यनबंध बोधस्तिवा २४

नः तस्य स्वप्रतियोगिनो वा उपलंभकरः प्रकाशकः कुतः नहि स्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रति
योगि चिद्धानाशो नोपलब्धुं शक्यते न च तद्भ्रम्यानुपलंभेनैतस्य नाशः स्वयमनुत्पन्नस्तस्य नुभवितु
शक्यं न च स्वाश्रितेनोत्तरभ्यानुभवोऽस्ति तस्य हि विषयत्वापयोगात्तत्त्वहेतोश्चोत्पत्तिनाशयोर्जगत्स्व
जा उभयमेवेति भावः एवं जतोऽजडस्य सिद्धे कारणानिरूपणात्कारकोत्पत्ते सदैव जन्मस्थान्नित्यं च नाशः ६
स्यात् उभयोरपि निर्वाहकाभावात् हेत्वभाववादि निष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धं मयीतस्मैवनित्योतिना
शस्याभावमिदं जगदिति वेल्लि प्रकृष्टमाश्रित २५

१० तर्हि तच्चित्ततदनुमनात्मिकाग्रखंडाकारवृत्तिः सर्वेनादित्वात्स्वयंपरिशिष्यते न्यापशक्याह चि-
त्तेति परिचितनुयायद्ब्रह्मैकसत्यत्वाच्चित्तादिव्यतिरपि रज्जुबोधेन बाधित इति न ब्रह्मातिरिक्तपरि-
शेषप्रसक्तिरित्यर्थः उक्तमर्थं फलेनोपसंहरतीति तेनेति तेन सर्वेहैव बोधेन त्वं ब्रह्मैवासित द्वृत्त्युपश-
मनेकमेकमेव सम्पन्न सर्वं जगच्चासत्यममेवतत्प्रतिभासरूपात्विकल्पयथास्थितमविकृतं ब्रह्मै-
वेति निरामयं तदेवाशिष्यमित्यर्थः २९ निर्वाणप्रकरणे नवतितमः सर्गः ९१

चित्तितार्थैकसत्यत्वाच्चित्तानामसद्विद्यते तेनासि निर्मलमेकारणाद्यादिमुक्तं तद्वृत्त्युपशा-
ब्धतमशोषमनेकमेकंसम्पन्नं निरामयममसत्सदनादिमध्यं सर्वं जगच्चिदपि ब्रह्मैव यथास्थितम-
त २२ शिखिध्वजावबोधनं सर्गः ९१ शिखिध्वजः चित्तं नास्तीति मे बोधो यथायमुक्तास्फुटं मेवे-
त तामन्यामथवा ब्रूहि बुद्धं न निपुणं मया १

चित्तं नास्तीति बोधस्य दृढीकारायाविस्तरात् बोध्यासत्वाच्चित्तं तत्सद्वृत्तैवेति वर्णिते ननु आलोके स-
तिरूपादेरिव सत्येन चित्ते चित्तस्य दृश्यस्य वा प्रथा दृश्यते नासतीति यदि चित्तं ब्रह्माकारवृत्तिकं वा धेतत-
र्हि दीपनाशइव पुनरा बंधप्राप्तं किं चसच्चित्तं नाम वस्तु चेतनाः प्राचि नास्त्व चेतना लोके प्रसिद्धा सत्याद्दिजवन्मु-
क्ता न यच्चित्तं तर्हि मृदादिवदचेतनाः संपद्येरन् न चैवं तथा दृश्यन्ते किं च सति चित्ते निरतिशयानंदलक्षणः प- १०
रमपुरुषार्थः शास्त्रफलमनुभवितुं शक्यं नासति न जानन्नुभवमानः कश्चित्पुरुषार्थो नाम भवतीति किं वा ब्रह्मा-
कारं चित्तमेव चित्तं बाधतेऽन्यद्वा नाद्यः स्यात्

तर्हि स्फुरतीति विद्वदनुभवसिद्धे अखंडस्फुरिदेकरूपे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने तत्र वा किं प्रमाणं किमर्थमपी
डेत्यर्थः ननु यदि सर्वे चिदेकरसं तर्हि किंचिदचिद्विविधोफलं यस्त्वत्राह इयत्तमास्थितेति १५ तर्हि चि
दन्याश्रितमेवाद्वितीयंस्यात्तत्राह अत इत्यादिना १६ १७ भिन्नता जीवब्रह्मभेदः चिदचिद्भेदश्चितेत्
स्ववेदनतारूपभेदश्च नास्ति १८ अहंचिद्दृश्यैः संबंधत्वाभावात्कदापि जडपदार्थसमसिद्धेस्तद्भावनाप्र
पदार्थैर्घतदेवेत्यसेकरूपे विकिं प्रमाणं उपलब्धिमहत्वयश्चायमेवाश्रितत्वमस्त्कृति १५ चित
त्वमात्रसत्तास्थितिहित्वमेवपंचनास्त्यत्वं अतः पदार्थसत्ताया अभावे सति भूयते १६ अस्तु म
वान्मध्यवनस्यनाहंताभावनास्तिते अहंभावासंभवतश्चितस्मन्यात्किमुच्यते १७ इतिचि
महंरूपं नास्त्यतो न विभिन्नत्वा निर्वासनः शांतमनामौनीयरनमोमयः १८ सदेहोवावि
देहोवाभवस्थोप्यनलोपमः संबंधाच्छुद्धचिदृश्यैः पदार्थाभावसिद्धेः १९ भावनाभा
वतश्चितेनास्त्यवाहमितिस्वयं एवंब्रह्मेति वेदार्थभावनादनुभूतितः २०

पूर्णमहमितिजीवरूपमपिनास्त्येवेतिस्वयमात्मैवपरिशिष्यत इत्यर्थः १९ तादृशात्मैव सत्यं
ज्ञानमनंतं ब्रह्मनित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मैवेदं विश्वम् अविरिष्ठमित्यादि सर्ववेदार्थस्तस्य भा
नादेवतदनुभवादित्यर्थः २०

११ कृता चिदस्मि व्यक्तिरपैति चिदनस्मि व्यक्तेरज्ञानावरणकत्वेन तदभानेन चितोऽस्मि व्यक्तेः स्वाभा
विकत्वेनानपायात् नहि वायुनाभ्रनाशसारणेन कृतास्पष्टास्मि व्यक्तिः शरदि वायूपरमे अपैतीति सर्व
दोषपरिहार इति १ उपाध्यनुसन्धानेन नामरूपात्मकतुरहमर्थे जीवस्य ब्रह्ममात्रत्वेन योगपसर्गशब्दा
र्थोऽपि ब्रह्ममात्रं संपन्न इत्याह चिदादित्य इति २६ जगतो राहुशिरोवच्छिद्रिकल्पमात्रता अविद्यामात्रनाप
येन समानाय दृष्टान्तेनोपपादयति स्पंदात्मकेति जलं स्पंदते इत्यत्र विवादस्तावज्जलमेव स्पंदात्मना अस्ति
उत अपतनशीलेति पक्षे अन्यथानुपपत्तेर्भावात् यद्यनः स्यात्तस्य अन्यथावस्पंदनत इतिहि तदात्मा स्यात् दृश्या जलपर्यायानिय
मामावस्तसंगात्त्वेन वस्तुसमवायात्मनि यमस्तस्य संबंधाज्जलस्य पाश्रयसिद्धेः अस्य हेतुकेत्वे जलस्य स्पंदक
चिदादित्यस्याकल्पे वरजेऽस्य मिध्यायते सत्त्वा ह्यस्मितितेनान्योन्यसर्गोऽस्ति न सर्गकः २६ स्पंदा
त्मिका या सलिलाय यथा स्पंदो जलजड्डुलः तथा चिदात्मा व्योमत्वं न व्योमत्वादि वेत्तिहि २७
इत्थानुपपत्ति नहि स्पंदात्मा स्पंदं करोति स्पंदस्यापि कल्पतत्वात्पत्तेः तस्माज्जलद्रवो यथा स्पंदात्मिका
यां स्पंदसत्तायां अस्पंदात्मेति स्पंदप्रत्ययो विकल्पमात्रं तथा चिदात्मा व्योमादिमयं चिनिमाणोपि व्यो
मत्वे स्थितो न व्योमकर्तेति न स्वस्यान्यस्य वा व्योमभावादिकं वेदितुं शक्नोतीति जलद्रवभेदविक
ल्पवत्तविकल्पमात्रमेवेत्यर्थः २७ ननु जलद्रवभेदविकल्पे देशकालभेदो नियामको ११
स्ति पूर्वकाले पूर्वदेशे स्थितं जलमुत्तरकाले परदेशे उपलभ्यते

निष्क्रियाविरोधः नहि द्वाह्यं दहन्नग्निः स्वात्मानं दग्धुं शक्नोति न द्वितीयः तद्वाध्यस्य जगतस्तद्बाधकत्वा
योगात् चितेस्तद्व्यतिरिक्तस्य लोके बाधकत्वाप्रसिद्धेः सुंदोपसुंदन्यायेन नतारातमूलस्यणत्वनादेः सर्वस्या
धकत्वे से मनवाधकत्वमिति चितवाधो निरधीको दुष्करः सर्वानुभवपराहतश्चेत्याशंक्याशंकानिरासेन बो
धोदार्ढ्यकामो राजा पृच्छति चितमिति तां सम्यङ्नामेव युक्तिं विषादीकल्प युह्यि अपवा तदन्यो तदुपयुक्तो
मदीयां सर्वाशंकानिवारणक्षमसर्वां च युक्तिं कुशलत्वर्थः निपुणं इदं २ तत्र सर्वदोषपरिहारेण चितेर्बाधोप
पादिकां युक्तिं बलेरकुं मक्षिकासत्त्वं तदधिष्ठानब्रह्ममात्रसत्त्वं चामितिजानीते चितमिति कदाचित्क्वा

पि मद्वा न चितं नास्त्येव हे राजन्कदाचित्किंचन क्वचित् यच्चेदं चितमन्दातितद्बुद्धासिध
मबधं २ अतो ज्ञानात्मकं यत्नं जगदेव न विद्यते तत्राहत्वं तदित्यादिकल्पिताः कलनाकुतः २

लेशश्चिदंशे किं चिद्रूपस्यात्मनो वचितनं नास्ति २ तां युक्तिं माह स्मृत इति यतः सर्वं चितादि जगदज्ञा
नात्मकं ज्ञानेनाज्ञानस्याधेनहेतुना न विद्यते अतो हेतोरित्यर्थः अयं भावः सवेदयं स्वात्मनि क्रिया
विरोधोपपद्यज्ञानबाधास्थितादिबाधोन्यः अज्ञानबाधात्वतु सर्वतत्कार्यतत्संबंधावरणविक्षेपोपाधि
सर्वनिहतिरूपस्तस्मिन्सति चित्तेनास्त्येवेति प्रतिज्ञातार्थोपि सिद्ध एव अतएव न पुनरन्याद्यादिदोषप्रसक्तिर
ज्ञानस्यैव सर्वोधमयोजकस्यापगमात् स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशेषात् निरतिशयपुरुषार्थोपि सिद्ध्यन
चितावाधीनाचेतनतां किंत्वमि त्वमिति चिदधीनासामजीवन्मुक्तौ च चित्तनाशो पास्त्येवेति नाचेतनत्वप्रस
गः नच चितनाशात

१२ इत्यंमापिकविवर्तवादसिद्धांतमाश्रित्याध्यारोपितस्य जगतः प्रपवादेन तत्वविदः परमपुरुषा
र्थप्रतिपादर्शितायेत्वं मेताकिंकाः अन्यथान्यथासिद्धांतान्कल्पयंति तेषां जगदुत्पत्त्यादिप्रपंचदारे
परपुरुषार्थलक्षणे परमार्थे च युक्तिर्नास्तीत्याह शांतत्वे इत्यादिना इहास्मिन्दृष्टिवै प्रत्यगात्मनि प्रा
णबुद्धिमनोदेहादिनादात्म्येन नानानानानात्मनि भिन्नाभिन्नस्वभावे सांसारिको नर्थ शांतसंकल्पेप्र
त्यसंभासमानेतन्निराकरणेन शांतत्वे निर्दुःखनिरतिशयानंदाद्वयरूपपरिशेषणे वादिनामन्यादर्शि
ताध्यारोपापवादन्यायातिरिक्तायुक्तिर्नविद्यते निःप्रशांतस्वभावे शिवेऽभ्युपगम्यमाने तु तस्य निर्वि
कारकूटस्थस्य चलनपरिच्छिन्नस्वभावचिन्नरूपत्वे देहेंद्रियादिनाजाभावेन संसरणे च युक्तिरूपय

शांतत्वे शिवत्वे नानानात्मनानात्मनि दृष्टिवै अन्यभाविनो वयाविलवेलिरियुक्तिर्विद्यते नान्या १२

तिर्नविद्यते यदि तु तत्सिद्धये नस्य परिच्छिन्नता परिणामित्वा सावयवत्वं वाभ्युपगम्यते तत एव पवि
नस्यस्य चेतनस्य जडैर्वा अवयवैरवयविनोव्ययुक्तिर्नविद्यते अवयवानां चेतनत्वे लोके मत्वासंभवे
नावश्यं भाति निर्विकल्पे अवयविविनाशप्रसंगात् अचेतनत्वे त्वव्ययविनोप्यचेतनत्वापत्तेरूमे
यत्राप्यनित्यस्यास्त्येव स्वप्राप्तेन पुण्यपापाद्यसंभवेन मोक्षासिद्धिरित्यादियुक्तिः सरूस्वेस्थः एवं जगत्कारणे
पि शिवे शांतत्वे निर्विकारकूटस्थत्वेऽभ्युपगते जगतस्तु स्यमकूलसंकल्पात्मकचित्तत्वे तत्प्रलत्वे के १२
नानां

उत्तरदेशे प्राप्तिरूपक्रियापूर्वके प्रसादोत्कृष्टेति जलेपि द्रवनक्रियाभेदः कल्प्यते ब्रह्मणि त्वद्वयेन दे
शकालभेदोस्तीति न विषयादिभेदविकल्पो निमित्तमस्तीत्यंबुद्रवसाम्यं दूरापास्तमिति शंकां समा
धत्ते देशेति विमतं विषयादादिसर्गविकल्पालेभवा सर्गात्मकल्पवद् ग्राह्यामाश्रित्य ते ऽने ब्रह्मदशायां द्वि
तीये दृष्टापत्तिः नहि वयं ब्रह्मभावे किंचिद्धि कल्पमंगीकुर्मः सर्गात्मकदृशायां तु अप्रयं सर्गकालः प्रा
कप्रलयकालइति कालं दिग्भागं संसारासंसारदेशभेदेन कल्पनयानिर्मायत त्र विदद्भिदा मनोविष
यादि विकल्पभेदनं वर्णयाम इति नांबुद्रवसाम्यं दूरगमित्यर्थः तथाचोक्तं वार्तिके अविद्या[illegible]पवि

देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनं विदः सर्गात्मकल्पिते नांबुद्रवसाम्यं न दूरगं २८ मनो
हंभावबुद्ध्यादि यत्किंचिन्नामवेदनं अविद्याविद्धिपल्लेन पोहयेत्तज्जनक्ष्यति २९

द्यायामेवस्थित्वा प्रकल्प्यते ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्यायं न कथंचनयुज्यत इति २८ देशकालभेदनिर्मा
णस्यापि देशकालेकालांतरस्य येस्त्वोदनवस्थाणां विकल्पा नो मनोहंभावबुद्ध्यादिसर्पत्वात् वि
षयादिसर्गभेदैर्विकल्प्यकाल्पेते या प्रसिद्धत्वोक्तयं विकल्पनेत्वाद्याशंकाअपि अनुपपत्त्यादि
दोषसहस्रभाजनाविद्यामात्रत्वाभ्युपगमाद्देवपरिहर्तव्या इत्याशयेनाह मन इति २९ श्रीगणप

स्यात् नहि संवेद्यमंतरेण संवित्प्रसिद्धेति अन्यवादः प्रसक्त इति चेन्न ग्राहकं न चेति संवेद्यापलापे संवि
१३ तेरप्यस्तितानास्तीति न चैवं कुप्राक्य संविदपलापिनो नास्तिकान्मनएवोपलंभादपलपितुम
शक्यत्वात् सहि स्वातिरिक्तेण वसंवित्संवेद्यमपलपेन्नतु स्वात्मानं यदा सर्वापि संवित्तदा मे
वतदा न तत्र संवेद्यमपलपन संविदं परिशेषयत्येव किंच निराधारनिषेधायोगाद्ग्राह्यग्राहकयोर
ग्राहककालमनिस्वरूपप्रकाशे आधारे प्रतिषेधो वाच्यः सएव तस्यात्मेति तेन अनुतेस्यात्मन्येव ग्राहकद्वै
ह्यारसंभवप्रतिपादनपर्यवसाना सर्वप्रतिषेधावधिभूतं किंचिदजं तस्याप्यस्तीति सिद्धं तदेव ब्र
नचैव नास्तिकोपलंभात्संवित्तेरस्तितात्वमेवाजे ग्राह्यग्राहकद्वैधरसंभवादस्ति किंचिदपि १८
चेत्यर्थः १८ कथं जीवपदं नेतव्याः कथं च ब्रह्मतां तदाह स्वं वस्तुवदिति उत्पन्ना नहि बाह्या नाध्या
त्मिकां स्वभावानुप्रतिरागाद्युद्भवनेनात्मानमतिवहती उत्पत्तिवाह्यो वासनासंघस्तदुद्भवो हि लिं
गदेह अप्रतिवाहिकश्चेत्युच्यते तत्र सर्वभावानां प्रथमो विकार उत्पत्तिः सा चेद्दिमस्य स्ववस्तुकक्रूर
स्यबोधमात्ररूपिणी वक्ष्यते तदा आप्रतिवाहिकी बुद्धिरपि कथं कित्त्वा इति तुल्यन्यायेन बध्यतेन
तावत्कस्यचिन्नवस्य क्रूरस्य बोधस्य मानवतिरेकेणोत्पन्नानि निरूपयितुं शक्यात् तथाहि सा
हि प्राप्यस्य परमुत्पद्यमाना नान्विशिष्यादनुत्पद्यवा द्वितीये अगमपि शशविशिष्यात् आद्ये स्वयम १३
त्पत्त्यादि निर्विशेषमणोमाणो भावानस्या

नन्वात्मनि प्रपंचरूपे तद्गतधर्मिण्याद्यवयविनोऽवयवित्वेनान्या युक्तिर्न विद्यत इति चिन्तितं द
शिरेव शरणमित्यर्थः ॥१६॥ नन्वात्मनः शान्तत्वेपि प्रलयान्तेऽलीनानां सर्वपदार्थानां ब्रह्मणि प्रलय
काले सत्वात्तत्प्रयुक्तस्वस्वभाववैचित्र्यवलादेव चिन्नत्वेनानात्वानानात्वसावयवत्वादिवै
चित्र्यपुनः क्वः सर्गादावाविर्भविष्यतीति तत्राह ॥ अपांगतेति अर्थवैचित्र्यहेतुः स्वभावः शिवे परमात्म
वस्तुन्यर्थस्य आगतः उत स्वतः सिद्धः तत्रार्थस्य आगतः स्वभाव इति व्याहतं स्वो हि भावः स्वभावः आगंतु
कः अन्याधीनश्च कथं स्वभावः स्यात् तथा असंगत्वाद्दूरत्वात् श्रीमल्लेपरप्रयुक्तस्वभाववैचित्र्यं स
लसंबंधस्यैव संभवति न चार्थालिप्रलये स्यातं तेण संतियेन स्वस्वभाववलादेववैचित्र्यमावि
अपांगतस्वभावस्य चैव संभावनम् सर्वगते ब्रह्मणो नास्ति स्वभावोक्तिः ॥
र्भवेदुरिति द्योतनार्थम् अपमश्चकारः अतः परिशेषादनागंतुको ब्रह्मणि स्वस्वभावो वाच्यः
एतस्मिन्सर्वगते ब्रह्मणि वैचित्र्यहेतुस्वभावस्योक्तिसंभव एव नास्ति सर्ववस्तूनां सर्ववैचित्र्य
प्रसंगात् नहि सर्वगते ब्रह्मण्यत्रैवायमेव स्वभाव इति प्रलये व्यवस्थापकमस्ति सर्वत्रैव सर्व
वैचित्र्याभ्युपगमेत्ववैचित्र्यमेव लुप्येत नहि सर्वसाधारणो धर्मो वैचित्र्यं भवति नापि किंचिद्वै द
कं सिध्यतीति सर्वं जगदेकरसं प्रसंगादिति भावः ॥१७॥ नन्वेवं गुणेवैजनीनस्यापि जगद्वैचित्र्यस्य पु
न्यसहत्वादपलापे तत्संबन्धिनेरप्यपलापः किंन

विनो विमर्शस्य सत्त्वाद् अस्तित्वेन न असिद्धातिनव त्रिदेक रसं निरवयवं च ब्रह्म मत्तादि जगद्वय
१८ वकं संभवतीत्यर्थः १० ननु मामसि दामोजड जगदूनयव लकः जडानामेव भूम्यादि भूतानां
कार्याकारपरिणतानां मदिरा वत्कानुगतानां मदशक्तिरिव चैतन्यं धर्मो स्त्विति चार्वाकपसमन
घ्रदूषयति मदशक्तिरिवेति प्रत्यक्षास्त्रास्ति के वुनसिध्यति प्रत्यक्षान्प्रति ना चार्वाकेण साधयितुनश
क्यमिति पावतयतः प्रत्यक्षाके प्रामाण्यकानां मते देहो विज्ञानाश्रीनसिद्धि कल्पात्यापदेहस्य नालि
कोनभवति नहि विज्ञानातिरेके सादेहस्य नासाधकमस्ति न च असिद्धेदेहे मदशक्ति वदिज्ञानमुत्य
त्तुमर्हतीति भावः ११ किं च जगतो ब्रह्मभेदे उत्पन्नानेदृश्य नाशाद् ब्रह्मणो तवल्व शंका स्यात् अ

एवं स्थिते दृश्य नाशो ब्रह्मणः स्तः न्मयत्वतः ज्ञानं तत्त्वेन नास्तित्वेन नैव संभवत्यलं १० मद
शक्तिरिव ज्ञानमिति नास्मास्तु सिद्ध्यति देहो विज्ञानतोस्माकं स्वप्नवन्नतु तत्त्वतः ११ न दृश्य
स्यैव च दृश्यश्चासि वनान्यैव नैव च दृश्यं सवेत्त्वं संभवितं कृतं शास्त्रं च नान्यथा १२ सैवेतीस
सद्वस्त्वे स्वं च कपंन वस्तुस्य संभवः तद्रूपान्यतिपुत्रकस्यादनु भूतानुगावयं १३

ध्यासिके त्वभेदे प्रतियोगिनदृश्यतन्नाशस्यापि वस्तुतो ब्रह्मसंस्पर्शो भावान्न तत्त्वं सक्तिः शास्त्रसा १४
फल्यं चेत्याशये नाहं नदृश्यते वेति मतः पुनः पुनर्न संघटाउन्न्वती दृश्यश्चीः सेव नच्छन्यै व च नैवेत्यनि
वेचनीयाः प्रविचिंयमानं दृश्यं सत्यं विचार्य यातद्वा शेषशास्त्रं कृतसफलं भवेदन्यथा सत्यं वधानिव तोशास्त्रस्यान

अभावविकारः एवं तदुत्पत्तिस्तद्भुमान्तिरभीत्यनवस्थादोषाभ्युपगमेनिर्विकारभावानवस्थेवस्था
दितिनोत्पत्त्यादिविकाराः कस्यचित्कोनचिन्निरूपयितुंशक्याइतिकूटस्थबोधरूपाएवतेइ
तिवुद्धेकः कस्मैकमतिवद्धोत्किंतदतिमहनंकावातहुद्धिरन्यास्यादितिसाधितत्वात्तोवुध्य
तइत्यर्थः ३८ अनयैवरीत्यातत्त्वंपदार्थशोधनेसर्वमहावाक्यानामखंडार्थबोधनेनसर्वसंदे
हग्रंथिभेदनेसमर्थानिअन्यथातुमतोल्पारणामंजगतद्रुंफडादिपदवदनर्थकान्येवभ्रवाणि
मात्रवत्वात्संसारनिवर्तयंतीकत्थंस्यादित्याहनोचेदितिसूत्रस्यमंत्रस्यप्रतिपत्तधटकंद्रुंफडा

द्यवत्सुवचेद्रत्यातिर्वध्यतेबोधरूपिणीतदातिवाहिकीबुद्धिकपतिनापिनुध्यते ३८
नोचेन्नभ्रातिनाक्याषोडूपिविजिवर्तते मतोत्पादनस्त्रस्यप्रतिपत्तपदंयथा ३९ अ
स्यमावावविभागत्मानाशोनश्यमवारितः विंदुनाविंदुनाबोधेउद्भूतस्यास्तिहि सयः

दिपदंयथातथाभवेदितिशेषः ८ प्रतिज्ञानंदर्शयतिअस्येतिअस्यजगतोभावानांस्फुराभव
यवानांघकत्वोद्भूतस्यस्वयोत्वोकेप्रसिद्धोस्तितहदित्यर्थः अस्तुनाम्सः कोदोषस्तत्राह एवमिति
शारवाद्यवयवनाशाद्रसनाशनस्फुरादिद्रव्यनाशोत्रहल्गोपिनाशप्रसंगेप्रस्तुतेभजंतत्वेन
सिद्धातिअनयवेभ्यः पयक्ततस्यावय छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ

प्रत्ययं ति प्रत्यभिज्ञा जायते अपते लौटिपट्टवाणि त्यत्पयपह्वां दसः २७ नन्वयथै कस्मिन्नेव तरौ मध्ये मध्ये कोटर
१५ स्कंधशाखादि वैचित्र्यभेदेप्यामूलाग्रं न संदेह स्यैकता शाखादितः कार्याधिकं नाभिद्यते। न मूलत्वादि वि
कारभेदेषु प्रलये पुनरुद्भवे च भवनाद्येकतैव किं न स्यादिति चेत् तत्राह मध्ये इति उत्सेध अग्रोन्नतं क
लानि आदिपदात् शाखा यशाखादारुस्कंधपत्रपुष्पादयस्तत्र प्रलयना हि तैकि का अनुगताव संदेह
मभिव्याप्य स्थिता निजसत्ता वा स्वं डालत्रातीति सते कस्य दृष्टौ शाखादेः पृथक्सत्ता सिद्धं कार्यकारणतो छ

अन्यत्वमपृथक्सत्त्वं यद्दृतं नस्य भेदतत अन्यत्तर्हि सर्वे नाशः कीदृशः किल कथ्यताम् २६ न चैवं
यस्तदुत्पन्नमिति यत्प्रत्ययेतिकः नश्यत्यवश्यंते नेदं पुनरन्यत्प्रवर्तते २७ मध्ये मध्ये यदुत्सेधफ
लाद्युदयवैचित्र्यं किं का अन्यदेहे बीजसत्ता हि कार्यकारणता कुतः २८ देशकालक्रियाभेदं यथा
दृष्टिमिह स्थितं बीजमेवैकमेकमतो न घटः पटकार्यकृत् २९

दृष्टान्ते उक्तं कार्यकारणतोच्छेदं दार्ष्टान्तिके दर्शयति देशेति यदि प्रलयसर्गादि देशकालक्रियात्मकमे
कं सन्मात्रमेव बीजमभ्युपगम्यते तर्हि तत्तदेकं स्वयमेवैकं कर्मक्रियातत्फलं यस्य तथाविधं न किंचि
त्कुर्यात् असमर्थत्वात् न हि घटः पटकार्यासमर्थस्तत्करोतीत्यर्थः अथवा तदनुगतं बीजं देशात्मकं का
लात्मकं क्रियात्मकं वा एकस्वभावं वा अपि न ह्येकं नानास्वभावं संभवति स्वभावभेदे एकत्वानुपपत्तेः १५
तथा च यदि देशैकस्वभावं तर्हि कालकार्यं न कुर्यात् न हि घटस्वभावं वस्तु पटकार्यकृद्दृष्टमित्यर्थः २९

पापत्वाद्युपेमेवस्यादित्यर्थः १२ प्रलयेन व्यापाः भुवनसंस्थितेः पुनः सृष्ट्या वृद्धं व्यापाः सेवान्येनेत्यनि
निर्दिष्टत्वादप्यनिर्वचनीयतेत्याह सैवेत्यादि नायानन्दा सेव पुनः सर्गजनेनैती त्यस्य पु
ष्टेः संसमाधिपतु मपश्यन् अनुभूतानुभाः अनुभवानुसारिणो नयनाज्जनविरुद्धमप्यविपसहा
महेद्रत्यर्थः १३ अनुभावानारोहमेवस्फुरयति सैवेति साम्रत्ते तैव प्रलये व्योमतया अस्तंमानेजा
सीदित्यसत यतः साम्रत्ते तिवासू तेताकृपतपेव व्योमसंस्थापि मा ले या पूर्णा या पन्ने व चेल्ल
सेव व्योमतयेवासीदित्यसत्सेव साकपतपेव व्योमसंस्थानेन्नाशं तर्हि न सागत २४
कार्यकारणयोरेकरूपतेवं यदा तदा कार्यकारणताभावादेवं यमेवास्यदागमः २५
येनाशं न गतेवेति प्रलयवादोच्छेदः स्यादित्यर्थः २६ एवं सर्गेपि प्रलयानस्यापास्यपि तुल्यन्यायेन प्र
सक्तौ प्रलयानस्यादव्याकृतात्कापेस्य सर्गस्येवापनोक्तदस्य वादास्मितिरित्याह कार्येति अस्मदाग
मास्मत्सिद्धान्तस्यादित्यर्थः २५ यह खलु उपलंभत्वं गतमपि सृष्टव्यत्वं गतंतत्नष्टमेव सदा उपलब्धिकालेप्य
सत्वाभ्युपगमात् असत्वापत्तिरेवहि नाशः यद्यन्यादृशो नाशो लोके भवेत्तर्हि स कीदृशः कथ्यतां न चो
पलब्धत्ववलानन्नष्टमप्यनष्टं भवति नयानामपि स्वप्ने उपलंभदर्शनादनष्टत्वासिद्धेः २६ भूयः सम
त्यतिदर्शनान्नयेनष्टस्यापि सत्वे कल्प्यत इति चेन्नैदेनाप्युत्पत्युपपत्तेः प्रत्यभिज्ञादेरदर्शनाच्चेनेवाभि
मित्याह नष्टमिति

१६ किंच देहाकारणकस्य देहस्य अल्पतासत्वे श्रुतिर्नाहि कं देहसमस्यात्मने हिरण्यगर्भस्याल्पतासत्व
प्रसंगस्तथा सति सर्गाद्यर्थक्रियाध्यक्षी के वस्यादित्याह इत्येतदिति इतिणवेरीत्याल्पवदुक्तमेतदसत्वमसं
विष्यच्चेत तन्नहि पूर्वसर्गप्रलयांते सर्वशरीरसंत्ययोगतः सर्गादिकाले शरीरहेतुकशरीराभावादयं सर्गो
पिनासोऽसंभविष्यत सत्यायं परिदृश्यमानोऽस्त्येव गणं पूर्वपूर्वसर्गश्चेन्नसापादयितुं शक्यमित्याशयेनाह सर्वदे
ति १८ ननु तर्हि मास्तु कदापि प्रलयः अनादौ संसारे अविच्छिन्नप्रवाहः सर्वदेहकारणकारानदेहाश्चर्यक्रि
यासमर्थाभविष्यतिहि रण्यगर्भदेहस्य वा पूर्वपूर्वनारायणादिदेहादुत्पत्तिः कल्पयिष्यते तथा च न कदा

इत्येतदसंभविष्यच्चेत् शरीरकसंसये नासंभविष्यदयं सर्गः सत्वाख्येन चसर्वदा १८ अवयववि
भागात्मन्यवस्थं भाविनि निश्चये न कदाचिदनीदृशं जगदित्यपसंस्थितं २०

चिदनीदृशं जगदिति जैमिनीयमतं दूषयति अनयवेति त्रित्वादिभूतानां हि सावयवत्वादेवसंयोग
स्य विभागावसानत्वाद्देवसंयोगस्यविभागावसानत्वाच्छिन्नाशो दुर्वारः तथा च न कदाचिदनीदृशंज
गदिति मतं अपसंस्थितं अप्रतिष्ठितमेव महदादिनाशो चतुर्विधभूतग्रामशरीराणामाधाराभविनाव
स्थानायोगान्नारायणदेहस्यापि सावयवत्वाच्छिन्नाशित्वाकारणादप्सु शायानत्वप्रसिद्धेरजन्मवि
नाशित्वे देहाकारणकत्वे नाल्पतासत्वप्रसंगाच्चेति भावः॥२०॥ १६

घटपटादीनां न घटत्वपटत्वाद्यनुल्लिख्य स्वरूपं भेदो वा निरूपयितुं शक्यं घटघटत्वयोरपि परस्परनिरवच्छिन्न
प्रतियोगिताको भेदो निरूपयितुं शक्य इति पृथक्करणे निर्विकल्पतया समसमाभासयोर्भिन्नभावित्रोर्विभाजकस्य
विकल्पमात्रत्वात्सर्ववस्तूनां भावमात्रत्वे घटे घटत्वमित्यादिशब्दार्थनिष्कर्षे ब्रह्मणि स्थितमित्येव पर्य
वस्यतीति प्रसाधितस्य भावप्रत्ययार्थनिष्कर्षस्य फलमिहोपपादयितुमारभते जगन्नामेत्यादिना घट
त्वपटत्वादिभावेभ्यो निष्कृष्यमाणं जगत्ते सद्वस्तु निर्विकल्पं केवलप्रसिद्धं तत्र च घटत्वपटत्वा
दिभावः प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मैव स्थितं तथा चैवं दर्शने घटः पट इत्यादिभानेन भानं न भासि भाति सर्वं जगच्छ
ब्दस्य घटपटादिशब्दस्य चार्थस्तच्छब्दो जं जन्मादिविकाररूपमेवेति न कार्यकारणभावः कस्यचित्किंचित्प्र
तीत्यर्थः १ प्रसङ्गमेवार्थं पुनः स्पष्टमाह त्वमहमिति भावभावित्रोः पृथक्त्वदर्शने प्रत्यं तेवादर्शने पिवा

श्रीवसिष्ठ उवाच जगन्नाम न नभः स्वच्छं सद्ब्रह्म न गमिस्थितं न भान न भासि भातीदं जगच्छब्दार्थरूप
कं १ त्वमहं जगदित्यादिशब्दार्थो ब्रह्म ब्रह्मणि शान्तं समसमाभासं स्थितमस्थितमेव सत् २ देहका
रणकः स्वप्नदेहो भावेन दृश्यते इति चेन्न देहानां परः कोऽपि नास्ति कः १८

सोऽस्मादिना समसमाभासमेव पदपथगस्थितमेव तथा सत् २ ननु तथापि न स्वप्नदृष्टान्तोपपत्तेः पित्रादि
देहकारणकोऽयं देहः स्वप्नदेहस्तु न तथेति स्वप्नदेहस्यात्यन्तासत्त्वेन वैषम्यमाशङ्कितं चेन्नाहं यज्ञादिना जा
यमानस्वर्गिदेहस्यापि देहकारणकत्वाभावेनात्यन्तासत्त्वप्रसङ्गान्नास्ति कल्पमेव प्रतिबन्दिनां प्रसज्यते त्या

 ह देहेति १८॥

नश्वरात्तदुक्तं वेदपुराणादीनां अप्रामाण्यं लोके प्रतारकैरिष्यते अग्निरिति यत्रैव कृतहानाकृता
१७ भ्यागमादिदोषेण निर्बीजप्रयोजनसर्गाद्यसंभवेन जगदुच्छेदप्रसंगात् किं च देहात्मवादे कि
मनयवनास्वैष्यान्मानउत्तानयन्त्येव आद्यो बहूनां चेतनानां सदेकमत्यानियमाभावेन वैमत्ये देहो
न्मथनप्रसंगाद्धितीयेवक्रो हृस्वाद्ये का न्वयव्येअनयबिनाशा जीवनाभावप्रसंगः उत्पाद्यन्यये दू
षणसहस्रमस्त्येवेत्यास्तामेतत् एतेन देहेऽग्निर्वज्ञयाकिंणवियसंजलादिसंघाते मदिरायां मदशक्ति

नचैतदिष्यते लोके जगदुच्छेदकारणात् अन्यद्वास्तामेतदं गमसेदम् अपरं शृणु २४ मदश
क्त्यात्मनि ज्ञाने दृष्टा देशान्तरेषु या प्रसूतानां पिशाचादिदेहता सा नासिध्यति २५ छ छ छ

शिवकायाकारपरिणतभूतसंघाते ज्ञप्तिगुण उत्पद्यते इति यदुक्तं तदपि दत्तोत्तरमेव तत्र इद
मपरं दूषणं तस्य माणिप्रणिवत्प्रयोगः २४ ज्ञाने ज्ञानगुणो मदशक्त्यात्मनि मदशक्ति शिव आत्मा इ
त्याबौपस्यत ष्यामिधे अभ्युपगमनाने गणिनो देहस्य नाशे गुणस्याप्यवश्यं नाशात् देशान्तरेषु
प्रसूतानां जीवानां देहस्पोछेदात् पिशाचादिदेहान्तरेण स्वदेशागमनं परशरीरावेशेन प्राक्तन
स्वजनादिप्रत्यभिज्ञासंभाषणोच्चर्षक्रिया च या लोके प्रसिद्धा सा न सिध्यति २५ छ छ छ छ १७

अत्र प्रसंगाच्चार्वाकमतमपि निराचष्टे मनु वदति न कदाचिदिति पृथिव्यादिभूतचतुष्टयमेव हि चतु
र्विधदेहाकारेण घटपटाद्याकारेण च संमिलज्जगत् तस्य च पृथिव्यादिभूतात्मनः कदाचिदपि नाशो ना
स्ति देहस्य भूतानां मेलने उद्भूतज्ञानित्वादिगुणाः हस्तपादाद्यवयवसंस्थानतत्तदभिव्यंग्या जातिश्चैव
मादिकश्चेतदीयो धर्मः संघातः तत्र यद्यपि ज्ञप्तिर्नैकैकत्र भूते दृश्यते तथापि सुरारंभके गुडपिष्टतोयस्ता
रकिण्वादिद्रव्ये प्रमिलिते सुकाल्पपाकादिना मदशक्तिरिव देहाकारपरिणतेषु चतुर्षु भूतेषु ज्ञप्तिगु
ण उदेतीति न तद्गुणको देहस्यात्मेति हि चार्वाकत्वं वक्ति चेत् शृणु तस्योत्तरमिति श्लोकः २१ न तर्हि सर्व

न कदाचिज्जगन्नाशो देहोद्भूतगुणाधिकं मदशक्तिरिव ज्ञप्तिरुदेतीति च वक्ति चेत् २१ तत्पुरा
णेतिहासानां सर्वेषां स्मृत्यवादिनां स्मृत्यादानां सवेदानां नैरर्थक्यमपि जायते २२ अप्रमाणत्वे एत
स्मिन्नर्थे तेषां महामते अन्यत्रापि प्रमाणत्वं वेदादानामपि किं भवेत् २३

वस्तूनां लयः नित्यनैमित्तिकप्राकृतवैनाशिकाख्याश्चतुर्विधाः प्रलयाः तद्वादिनां अवादस्य पुराण
भारतादीतिहासानां पारलौकिकात्महिताहितधर्मबोधकमन्वादिस्मृतीनां सदाचाराणां च वैय
र्थ्यं प्रसज्येत वैयर्थ्यः २१ ननु सतु वेदपुराणादीनामप्रामाण्यं अभिमतमेव नो लौकायतिकानामिदं त्वया अप्रा
दितमिति चेत्तत्राह अप्रमाणत्वेति निर्दिष्टानां तेषां वेदपुराणादीनां तस्मिन्प्रलयधर्माधर्म
भितत्वलक्षणे अर्थे अप्रामाण्ये सति भोगलोपल्पेनामहत्त्वादिदोषसहस्रं दृश्ये अन्यत्र त्वदुक्तेऽपि दृष्टे
वेध्यामतपुत्रानसूतेत्यादिवाक्यजातेऽपि प्रामाण्यं भवेत् संभावनायामिति लिङ् तत्संभावनापि दुर्लभेत्यर्थः २३

अस्त्वेवं तेन कस्तेलामस्तमाहात्म्यं चेदिति यावन्तं शब्दादीनां प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं चेत्तत्रास्मान्निर्दोषशब्दरूपायाः श्रुतेः
१९ प्रामाण्येन प्रमाणावाहुतो श्रुतिजन्यापरो लोकः स्वर्गनरकादिकं चेत् सत्त्वे तेनापि सम्भावितसत्यतां प्रामाण्येन किं नोप
नक्षतिज्ञानानां हि स्वतएव प्रामाण्यं कारणदोषबाधकज्ञानाभ्यां केचिदपोद्यते नैवात्र कारणदोषोऽस्ति नापि स्व
र्गनरकादयो न सन्तीति बाधकं प्रमाणं ज्ञानमस्तीति भावः २७ अथ सापि सुधाभ्रान्तिरिति यदुक्तं तद्दूषयति नेति
पिशाचग्रस्तस्य पिशाचविषयिणी प्रमा यत् पिशाचस्य परदेहस्थितस्य तत्र तदनुभवतिष्ठाद्दर्शनश्रवणादि प्रमाद्दृष्ट
णमस्मदादीनां परदेहे च पिशाचे व्यवहारप्रमाणज्ञानां स्वतः न प्रामाण्यादेव लोके सत्त्वाप्रसिद्धार्थोपलापिन
स्तस्यापि यदि न सत्त्वात् तर्हि अस्मत्सीनस्य मदिरादेर्मदशक्तिमतो द्रव्यस्य मदशक्तिप्रतिभापि न सत्त्वा स्यात् तत्र च

एवं चेत् परोलोकस्तस्वर्गनरकादिकं उपेक्षापि न सम्भवेत् किं सत्यतामुपगच्छति २८ रपिशाच प्रमास
त्वा मदशक्तिमतो पि हि प्रतिभास न सत्त्वात्स्यात् परलोकालिकाक पं २८ पिशाचो स्तीति वेत्संविलस्यार्थो तेन सवि
दमतस्याति परोलोक उपेक्षां किं न सततता २९ कौकतालीयवद् देह देशावीनाम्रिरस्ति चेत् परलोको [illegible] वि
तिः कथं नास्तिप कारण ३०

मतानुभवसिद्धार्थापलापिनस्तेप्रमत प्रतिसिद्धमदशक्तिः परेणाना पलपनीयात् यद्येवं तदृष्टान्तासिद्धा ज्ञान
स्यमतगुणत्वासिद्धेः परलोकास्तिकास्वर्गनरकादिस्थितिः कथं त्वया निरासि तुभावाति प्राज्ञः २८ ते न सर्वज
नप्रसिद्धेर्न ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्ये न पिशाचोस्तीति संविलस्यार्थे चेदनुभवलोकप्रसिद्धामतस्यापि परलोको
स्तीति श्रुतिजन्याया प्रतीतेस्तद्वादेव कं न सत्यतारपि किं च पिशाचग्रस्तस्य पैशाची ज्ञप्तिर्न श्रुतिसदृशा ह्युत्तर
प्रमाणजा किं तु काकतालीयवदाकस्मिकी तथाविधापि सा यान्नुभवापलापायोगादस्ति प्रमा चेत्तस्य कार १९
णादृतरस्त्यादिकारणसहितापरलोकास्थिमविर्तिः कथं नास्ति कुतो न प्रमेत्यर्थः ३०

अथ यदि व्याप्तिः पिशाचादिकस्य नापि मृषा भ्रान्तिरेव पिशाचानाम प्रत्यक्षत्वाच्चार्वाकमते प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणा
भावात् नहि प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणं संभवति शतशो दृष्टसहचारेष्वपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादिषु वज्रमण्या
दौ व्यभिचारदर्शनात् उत्पातादिकालांतरे गवादौ खरादिप्रसूतिदर्शनात् देवताप्रतिमादिषु ज्वलितानामपि नहि
धूमोद्भवदर्शनात् अत्र लिंगेषु देशांतरे कालांतरे च व्यभिचारशंकाया वारयितुमशक्यत्वेनानुमानप्रामा
ण्यायोगात् केवलैकदेशसादृश्यविवेकत्वेन उपमानप्रामाण्यासिद्धेः मीमांतरामलकशब्देषु लोके अर्थसिद्धि
नियमादर्शनादन्यशब्दानामनुवादित्वाच्च शब्दप्रमाण्यायोगाद अर्थापत्तेरनुपलब्धेश्च व्यतिरेकव्याप्त्यु
जीवित्वयोरनुमानसमानयोगक्षेमत्वात् संभवैतिह्ययोः संभावनामात्रत्वादनुमानादौ च संभावनादे
वप्रामाण्याभिमानात् प्रवृत्तिसिद्धेः संदिग्धेऽपि फलेऽर्थानुरागात् प्रवृत्तिनियमदर्शनादर्थनिश्चयस्य पूर्व

अथ स्यापि मृषा भ्रान्तिर्यानहैद्वंद्वप्रदृश्यते इति चेन्नमृषानामासत्यमित्येवतेभवेत् २६ ॥

नंगत्वाच्च सर्वव्यवहारोपपत्तेः किं च पिशाचग्रस्तस्य पिशाचवाग्व्यवहारोपि यावद्देहमेव दृश्यते न तु न
मरणोत्तरं तस्य देहस्येव सान्निपातिक भ्रांतिरिव पिशाचग्रस्तोहमिति वृथा भ्रांतिरिति चेत्तत्त्वदुक्तं स
र्वनामशब्दजातं मृषा व्यर्थं स वस्यालोके व्याहृतत्वात् नहि प्रत्यक्षातिरिक्तस्य सर्वस्याप्रमाणत्वे चार्वाकानां
वाक्यं प्रमाणं भवति तस्यापि प्रत्यक्षातिरिक्तत्वात् नचानुमानादीनामप्रमाण्ये त्वया स्वार्थप्रतिपत्तिः सम्यक्
पितुरशक्यः पुत्राणामनुमानत्वात् प्रामाण्यानुपपत्तेः न चैतद्दृष्टान्तो नास्माद्दृशस्योपमानगम्यत्वात् तद्दर्शनात्
तत्सिद्धेः नापि स्योपमस्य अनुक्तलः प्रत्यक्षेऽप्रतिकूलत्वात् नच पितुः शक्यः तर्कस्यापत्त्वय व्यतिरेकव्याप्तिर्व्यक्तत्वे
नतदुपलाभिन स्तत्तद्प्रसिद्धेः अपायिना तिरेकयोरनुपलब्धेर्गीनत्वे तदनुपगमे प्राप्त्यनुपलब्धिप्रामाण्याभ्यु
पगमापत्तेः प्रमाणाव चनमपि सत्यमित्येव चार्वाकाणामभ्युपगतव्यमवेदितिपद्यः ॥२६॥

एतएव वासनानयादेवाति नाहि केदेहनयद्वारासर्वानर्थसयः सिद्धस्येहतल्लयादिति ३४ तत्रसर्गादौ ब्र
९ ह्मणः आदौ वासनोल्लसितपर्यालोचे नासाउपलंभकेदेमितदेसत वद्गुरूपाप्रजापयेयेतिश्रुतिः ततस्तस्मा द्ब्र
ह्मेन जगद्वासनानां जगदाभासनाउद्बोधो भवति वासनाशांतौ तु बीजाभावादेव जगदनुद्भवादर्थसिद्धंनि
र्वाणमित्याहतदिति ३५ ननु वासनाकृतउत्पन्नानता वद्ब्रह्मणः तस्य तदेतदपूर्वमनन्तरम बाह्यमवा
ह्यमित्यादिश्रुतिभिः कारणत्वप्रतिषेधात्संगरूपत्वाच्च पत्वश्रुतेश्च नापिदूर्वकल्पीयजगतः तस्य प्र
लयेस्वयं विनष्टत्वात् अभ्योन्यादनाशंकेः नवि नश्यतिस्वयमेव चरमभाववि कारेणाक्षयमी रूपतिष्ठति त
तत्स्यापाद्यपमायातिदृश्यदृश्यपदगामयातत्सत्तायामुदेतीयं संसत्यारव्यापिशाचिका ३४ उपलंभउ
पेत्यादौ ब्रह्मणो वासनाततः तत्क्रांतविहितनिर्वाणं तत्सतासंहृतिमम ३५ उत्पन्नैव वासानादौपर
ब्रह्मणः संभवात् उतन्नासमयाद्यासौ ब्रह्मैव परमेव तत् ३६
प्राप्यितिरेवास्य प्रलयो वासनानाशेति चेत् नतयापातिरस्याकिंप्रलयेस्वसत्तयाउतब्रह्मसत्तया आदौसदे
वसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिविरोधात् द्वितीये स्वतोऽसत्यरसत्तयातिषोंतीतिप्रलयस्या
लीकापत्तिश्रुतिप्रसक्तेत्वाल्पसदपेपिसयिप्रलययोरविशेषापत्तेरभासमानसत्ताप्रसिद्धेनेपतितद्रतौतिके
व्याघातादिति चेत् सत्यंसा वासना आदौ प्रलये पूर्वसर्गवा उत्पन्नैव न असंगाद्वयेपरब्रह्मणः संभवस्य लये
वो केत्वात् तथापि अद्वितापवत्यवोधनोपायत याशास्त्रकल्पितसर्गादिसमयास्ति बीजजगद्भुत्वल्पयोगासा
वासनापिप्राक्केन चिन्निमित्तेनोत्पन्नेतियाना दोषोदयं लोकिपतां बोधोदयेनु सर्वजगद्व्हैववनापिपरब्रह्मैवे

ननु ज्ञानमात्रवत्त्वादेवार्थसत्त्वमवधारयितुं शक्यं शुक्तिरजतानुभवेपि तदर्थसत्त्वादर्शनादित्याशंक्याह यत्तिदासं
वित् स्वतः परस्येव सत्त्वव्यवस्थापिकेति तदर्थसत्त्वे तथानुभवतीति तत्र शुक्तिरजतसंवित् प्रतिभासकालिकमर्थसत्त्वमवगाहते
न देशान्तरकालिकं वा अधर्मसंवित्तु त्रैकालिकं रजतसत्त्वं तत्र अयं संवित्तत्वात् प्रातिभासिकं रजतादेः सत्त्वम
स्तु इति तीयसंवित्त्वादसत्त्ववान् अनुमतितः सिद्धं स्वपरस्य परेणानुभवसंतरेण प्रकाशयितुं शक्यमित्यर्थः ३१ तत्र यदि जीवनः
सति देहे स्थूलत्वादिप्रमाणेन ग्राह्यम तस्य स्वसति देहे स्वप्नवत् प्रतिभासमात्रत्वात् ह्यापदि परलोके फलोत्थे वसम्यगेवमनु
भवरूपा संविदन्यस्य भवेदेव तर्हि तेन समरणेन न किं जीवदनुभवसिद्धं स्मृतानुभवसिद्धं असद्वित्यपलब्धेत किंवा
वैपरीत्येन नो भयमप्यपलपितुं शक्यमिति सिद्धं स्थूलत्वादिप्रमाणेभित्यर्थः ३२ यदि वृत्त्यालोकाकारपरिणतेर्योगम्
यातचैतिपयस्यासंविल्लातथानुभवत्वं स्वस्तु सत्त्वमसत्त्वं वा सिद्धं मित्यनुमतितः ३१ सतस्थापि परलोके
विदित्वेवंमयीभवेत् सति वा असति देहे स्मि लेनकिं सदसत्त्वमिति ३२ तस्मात्स्वभावः प्रथमं प्रस्फुरनेति संविदं वा
सनीकारणपश्चाद्बुध्यास प्रपश्यति मम ३३

तेभ्यः संविदुद्भवानुमतस्य कापनाशेपारलौकिकी संविदुद्भविष्यतीति बहिः संविदः शाश्वतत्वात् ततः सिद्धत्वात् प्र
स्तुततासिद्धिवलेनैव वासनामयमस्याति नाहि के देहस्यतत्त्वे स्थितस्य स्थूलदेहस्य वा यदप्रपंचस्य सम्यक्सिद्धेस्तदन्य
स्यदृश्यसिद्धिहेतोरप्रसिद्धेर्न देहाधीनं संविज्जन्मेति प्रतिवक्तव्यं इति सूचयन्नुपतिनेव नमपसंहरन्वासनाया विली
नाया मदर्शनमुपागतं इत्यादिना प्राकृतं वासनानां स्वयादेवसर्वदृश्यानां दंसमर्थयितुं प्रस्तौति तस्मादित्यादिना तस्मा
देदाद्याममापेक्षानानां स्वतः प्रामाण्यस्य चैव सिद्धत्वात् ज्ञानस्वभावतः परमात्मास्वप्रकाशज्ञानात्मवेव व्यवहारात्प्रथमं
स्वरूपां संविदं स्वतरा वनित्यमुद्राभेतिनतद्वेदनफलं मन्वतापेस्यते स्वो स्वप्रकाशात्मना अविवर्त्तीत्यर्थः वासनानां
कारणं उद्बोधोपादानं सर्वं जगद्वासनामयं प्रति बाह्यिके देहतुतत्तः पश्चात्सहिजामसदारसहेण स्वरूपविस्मसावैवला
देवबुध्यात नो देहादिकं मसमपश्यतीति नमर्त्ते तः पर्वसिद्धं स्पिमिसिद्धं इदादे दितिभावः ३३

ख

२० देवताप्रसादादिनिमित्तत्वशास्त्रप्रसिद्धेरदृष्टानेकदेशभोग्यकर्मोद्बोधानेकभावोपि संभवति तत्र यदा
बहूनां जीवानां तुल्यदेशकालभोग्यसमानकामकर्मणां समुद्भवस्तदा तद्भोजायमेलनेराकजीव
त्वमेवेदं संभवति पाकवहिरुद्ददेशभोगहेतुकर्मोद्भवं लाघवादेकमेव भोगायतनं शरीरं संपद्यते यथा यु
धिष्ठिरजीवो धर्मस्य इन्द्रस्य च मेलनेनैको जीवः यथा वा अर्जुनजीवो द्वयोरिन्द्रयोर्नरस्य च मेलनेनैकः
यथा वा नकुलसहदेवयोरश्विनोः स्वाश्विनोश्च मेलनेनैको जीवः द्रौपदीशरीरे नाडायणी सदसभोगोवंशमेलने
नैको जीवः पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिपर्यालोचनेन प्रसिद्धः यथा अर्जुनो वा कर्णो वा द्वादशादित्यानां स्वतारमेलने
नैको जीवः इत्याद्यूह्यम् एकस्य जीवस्यानेकधोपाधिविभागे अनेकजीवतापि इन्द्रद्रुहन्तारं पुत्रं कश्यप
पादुर्मेप्राप्य अप्रभुश्चित्तत्वेनस्तु प्रायादितरेकजीवैकशरीरस्य गर्भस्य द्रोणप्रमितं सप्तधा छेदनेन सप्तजीव
वाः ततएकैकस्य सप्तधाच्छेदने जाताना एकोनपञ्चाशन्मरुतामेकोनपञ्चाशज्जीवाः संपन्नाः वटेम्
दूर्वादीनां च कांडशाखारुहां प्रतिशाखं प्रतिकाण्डं च प्ररोहेन जीवनदर्शनादेकस्य नाना जीवा लूनो
पाधिको विभागश्च प्रसिद्धतरः एवं स्थिते न प्रकृतेपि चतुर्णां जीवानां यावत्समानकामकर्मोद्भ
वाः एकदेहतया राज्यपरिपालनेन विरुद्धमिश्रितदेशकर्मोद्भवेच देहादिविभागेन दिग्जतरविसर्प
एमिति कल्पने वा एकस्यैव विपक्षिजीवस्योपाधिविभागेन सरुद्धृच्चेतु जीवभावो मूर्तादिति कल्प
नेवाएकस्तु कोनसर्वमुक्तिप्रसंगः न च बहूनां मेलनेनैकजीवारम्भे तस्यापि नवस्य कर्माभावः संसा
रानुपपत्तिः आरम्भवादे नाशितेन च जीवोत्पत्तिनम्युपगमात् तं गजायस्तु न चामेलनेनैकाप्रमता वपिस्र
भिनवांजोवनिषेधाभा २०

देहं देहमावं परित्यज्य जीवितदृष्यो पारख्या नाके रत्नाभिते समतां समग्रमाव्रतं समतासितिवाब्देदः स
विपश्चितपरं निर्वाणं केवलं आयय्यो यथातस्य पूर्णं श्रीकाशमावमायय्यो तद्गत उपलक्षणमेतत्तो
उशकलानागताः कलाः पंचदश प्रातिमासिमिश्रुतेः १) पूर्वे पूर्वे दिक्प्रवृत्तो विपश्चित्पूर्वेणिराकायाश्री
ताशोपूर्णं चंद्रस्य बिंबपार्श्वे चंद्रसन्निधाविति यावत् स्थितं स्थलपुत्रिरमैंदव बन्ताद्वावेद मायांतं यन्तो
न्नयदेहो गत्वा चंद्रपुरे स्थितः नन्विदमयुक्तं चतुर्थ्येपि शरीरेष्वेको हि विपश्चिज्जीवो योगिकायव्यूहे
स्थितो विमलके स्थितः तस्य पश्चिमशरीरावलंबप्रसादान्नेन निर्वाणप्राप्तो कोन्यः पुनः पूर्णो विपश्चिच्छ
रीरे चंद्रोपासनपाद्वेद्दलोकयात्रा तनस्येकसोवजीवस्य केचिन्मुक्तिः केचिदूर्ध्वं युगपत्समज

ततो देहं परित्यज्य चित्ते समतामुपाजते सततमाणङ्वाकाशपरं निर्वाणमायय्यो ११ पूर्वैः पर्वे
णि शीतांशुबिंबपार्श्वे स्थितं पुः चितयंश्चिरमुन्नयदेहश्चंद्रपुरे स्थितः १२ ॥ ॥ ॥ ॥

सो मुक्तिफलस्य प्राप्तिकलपरिच्छिन्नत्वबोधाय नतैः न चैकस्य देहचतुष्टयधारणे न जीव न तु बहुमना
वो जीवा तत्रोत्पत्तिर्नो युक्ता श्राद्धे चतुर्द्वाविंशागपूर्वे जीवस्य नाशापत्तेः द्वितीयेप्यजिनवोत्पन्नानां का
लकर्मवासनाद्विविजाभावेन संसारापत्तेः नन्व भोगवैचित्र्यमिव वैधर्म्येण वैचित्र्यं कर्मनिर्माणप्र
वाश्राविरोधेन निर्वोढं शक्यं सो नम्या कर्मतन्नं बाढ्हि स्वमायानिवृत्तीतिमृतिविरोधान्नेति चेत् सत्यं प्रय
मनाशयो भगवतो वसिष्ठस्य लस्यते न जीवो नाम ब्रह्माकपादातिरिक्तः कश्चिदस्ति ब्रह्मैव हंतः करणोपा
धिषु सामयाविमलकं तद्गतकासकर्मवासनानुसारेण संसरद्विविभाव्यमानं जीवव्यपदेश्यते तत्रांतः कर
णानादीपवद्बहूनां सेलनेन केवल मुक्त[illegible]

नाजीवात्मनोऽस्य विभागस्य विभागे सहैव साधनसंस्कारैर्विभागात्सर्वभागात्सर्वेत्रक्रमेण वर्षं ज्ञानोदय
स्यवानुमानेन साधनानुष्ठाने प्रवृत्त्युपपत्तेः विहितनिषेधात्मसिन्धुजीवदोषाख्याने सिद्धेः साधनानुष्ठानवंतः
प्रासादिकं तंकं स्वप्राप्तनानाजीवमानस्यांते शतरुद्रभावे सर्वे यांति ह्यागजीवानां ज्ञानानां मुक्तिरिव
तिनवेवं सर्वे जीवन्मुक्तताप्रतिरिक्षापतेः सायादृश्यासाधान त्वस्यन्न रूपसस्येहतधोपलभ्यते नानाजीवादि
नेवसप्रतिष्ठानिष्ठैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं ततमित्यादिस्मृतिसिद्धत्वात्तेत्वदृष्ट्यानुजीवनानास्ति कस्मस्य
कृतापत्तिः न चातो महातीसिति क्रियातिविरोधः तस्य कृतेः व्यक्तौर्विमात्रेणाप्युपपत्तेः प्रवाहाजन्नेजव्यविरोधात्
चरमव्यक्तिनाशे च प्रवाहनाशात्तयास सर्वजीवसंसारचरमव्यक्तेः प्रसिद्धौ तन्नाशस्याप्रसिद्धौ तन्नाशस्याप्र
सिद्धेः प्रकृते तु पक्षिमजिपक्षितराकस्येव मसंगवह्निलिपरिपाकोदितात्तदनुग्रहाद् ज्ञानेनाशोनान्यथामितित
जातशब्दो हि सन्मात्रपर्यायः श्रूयतां कथं प्रादुर्भावे जनिकृतेः प्रादुर्भावस्य सर्वे वपुः १६ सतां प्रथे एव
मः प्राक्कृतस्यात्मं जात उच्यते सर्गतो जात इत्युक्ते सत्सर्ग इति शब्दितं ॥१
स्येवमप्युपपत्तिरिति १८ इति विचारे तु जातादिशब्दानां सन्मात्रमेवार्थो नान्य इत्याह जातशब्द इति कथं सन्मात्रप
र्यायस्तच्छ्रूयतामुपपादयामीत्यर्थः जनिधातुः जनप्रादुर्भावे इति पाणिन्यादिभिः प्रादुर्भावे ऽर्थे उक्तः तत्र प्रादुरित्यव्य
यं प्रकटतां धात्वर्थस्य द्योतयन्नप्रदानं भूधातुतस्य वपुः प्रधानं शरीरमित्यर्थः १६ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह स
तार्थ इति भूधातुस्तु भू सत्तायामिति पाणिन्यादिभिः प्रोक्तः तस्मात्प्रादुरुपसर्गसहिताद्भावशब्दात्स जातः प्रकटः स
न्नर्थ उच्यते सच नित्यसिद्ध स्वप्रकाशचिदात्मैवेत्यर्थः यदि प्राङ् शब्दस्य सर्गतः इत्यर्थस्तदापि न काचित्क्षतिः यतः प
र्गशब्दस्यापि सृजधातोर्भावे घञि घञर्थेस्मनारूपमात्रे सत्स्पर्थस्याभेदेनान्वये सत्स्वर्ग इति शब्दितं नान्यदित्यर्थः २१

वेनसैवेयंगोतिप्रत्यभिज्ञयाहृदयोरभेदकं गंगात्मनावस्थानवदनादिजीवपरैवैकचेनावस्थानबाधकाना
त्वातउपाधिद्वयस्यमेलनेनैकदउपहितेपिमेलनैकस्यसर्वप्रत्यक्षसिद्धत्वात्एकत्वेनापिप्राक्तनकर्मभोग
संभवात्एवमेकस्यचैतुजीवस्याभेदप्रत्यभिज्ञयाचतुर्णामपिप्राक्तनजीवादभेदेनतेजतकामकर्मपास
नाराशीणांचतुर्णामिभोगेनक्षयवास्थितेसंसरणोपपत्तेस्तत्रैकस्यमुक्तावपिअपरस्यज्ञानाभावात्संसरणोपप
त्तिश्चनचैवंमुक्तिफलस्यपाक्षिकत्वापत्तिः [illegible] नन्वयोः प्रसंगः व्यष्टिजवानमुक्तावपिसमष्टिहिरण्यगर्भजीव
स्याधिरंतेमुक्तिरनुपपत्तेः नहिसमष्ट्यात्मनोहिरण्यगर्भस्यतत्त्वज्ञानंव्यष्टीनांमुक्तभावेपासिकपरि
छिन्नस्मोसफलंयत्रवर्त्तमानेपिव्यष्टिसमष्ट्योर्भेदेनमुक्तिसंकरस्तत्रसंप्रतिकेजीवभेदसतिप्राक्तनत
दभेदमात्रेणमुक्तिसंकरापादनस्यानवसरत्वात् [illegible] यस्त्रांतेविष्णुमायानिवृत्तिरितिश्रुतिरपितत्तज्जीवोपा
धिकस्यवीजनिवृत्तिपरा अन्यथा एकमुक्तौ वस्त्रानेकजन्मानामपिसर्वजीवानांमुक्त्यापत्तेः नत्वयोदेवा
नाप्रत्यबुध्यततसएवतदभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणांवह्वोजनततस्याप्रतामद्रावमाज्ञानाहत्यादि
यनकश्रुतिस्मृतिवैयर्थ्यापत्तेश्च नचेदानींतनमंदाधिकारिणोमानविविवदुत्तरजन्मसुसमो
त्पत्र्यापर्यासाधनानुष्ठानेनस्यान्मनैकस्यानेकजीवभावेकेचिज्जीवास्तेपिकेचिद्बहूनामनुवृत्त्यानिवृत्तिः
स्यादितिशंकयाश्रामिर्जेत्तशंकानवन्ययनादितिवाच्यंमोक्षसाधनानुष्ठानप्रवृत्तेःस्वल्पमप्यस्यधर्म
स्यत्रायतेमहतोभयात्नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतिअनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयाति
परांगतिमित्यादिस्मृतिप्रामाण्यानुरोधेनोत्तरजन्मसुना

ईक्षतेर्नाशब्दम् इत्यादिसूत्रैः स्वस्यैव वक्ष्यति तात्पर्यवर्णनात् तस्य त्रयप्रमाणसमाधानस्य प्रत्ययः प्रधानतः पुरुषार्थत्वेन श
स्त्रोपानितया तदात्मसंभवतीह विमृश्य इत्यादिस्मृतिद्वयं तान् गुणान् भगवद्रत्नान् कामसंकल्पादीनां बुद्धित
त्वोत्पत्तेः पूर्वभाविनां साधावृत्तिमात्रत्वेन तत्पूर्वकत्वेऽपि कामसंकल्पादिधर्मिवद्बुद्धिपूर्वकत्वाभावोपपत्तेः अ
ध्यारोपस्य त्वंपदार्थे निषेधस्यैव चापवादेन निराससंभवात् मुक्तिफलत्वोपपत्तेः तत्पदार्थे जडध्यारोपप्रतिपादने
प्रयोजनाभावात् प्रपञ्चस्य च निखिलविद्याकार्यत्वे स्वविद्यया निरासोपपत्तेः स्वमित्यादिबुद्धिपूर्वकस्यैवाधस्यात्र
याध्यारोपस्यानुभवाच्छेत्याशयेनेह मुनिनाऽस्त्रबुद्धिपूर्वकत्वमसमर्थितमिति बोध्यं १ अध्यासमपरपरामर्शाख्येव
स्वयं स्वस्य परमपुरुषार्थः परिशिष्यते इति कुतः बुध्यानुभवस्य नस्यैव पुरुषार्थत्वाद् ननु भूयमानस्य तस्य पु
रुषार्थत्वाद्दर्शनात्तस्मात् पुरुषार्थतां प्रयोजिका चरमसाक्षात्कारबुद्धिर्मुक्ता बाधस्य कीर्तिन सर्वभावानास

न बुध्यो बुध्यते बोधो बोधाद्बुद्धेर्न बोध्यते न बुध्यते स्वतो नापि बोध्यो बोधः कथं भवेत् ॥ ११ ॥

मापिरस्यपगंतुं युक्तेत्याशयेनाह नेति परमपुरुषार्थरूपो बोधः परमा बुद्ध्या चरमसाक्षात्कारवृत्त्या न बुध्यते
जडत्वात्तस्याः बोधप्राप्त्यभावात् बोधस्य बुद्धिविषयत्वायोगात् तर्हि बोधप्राप्तिमान्परमात्मा सुप्तो राजा ।
बंदिभिरिव प्रबोध्यतां तत्राह बोधात् बुद्धेरिति न बोध्यतेऽपि कुतः बोधाद्बुद्धेः स्तुतराजानं बुध्यात् बोधनाय ।
बंदिनः प्रवर्तंते बुध्यानुसृप्तो बोधो न बुद्ध इति कथं तद्बोधने सा प्रवर्तेत त्वपथीः तर्हि बोधेनैव बोधो बुध्यतां त
त्राह नेति तेन बोधेनापि बोध्यो न बुध्यते कुतस्तत्राह बोध्य इति बोधः स्वयं बोध्यः बोधकर्म कथं भवेत् क्रिया ।
जन्यातिशयाधारो हि कर्म न हि बोधो क्रियाजन्यातिशयवत्तदाधारताव संभवति निष्क्रियत्वान्निर्विकार
त्वात्स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्चेति भावः ॥

अबुद्धिपूर्वकः सर्वस्याध्यारोपोऽत्र वर्ण्यते चिन्मात्रात्मा न मया चिन्तो विकारित्वादयो घटे मिथ्यात्वसिद्धये स्याबुद्धि
पूर्वकत्वं दर्शयति समर्थयति अबुद्धिपूर्वमित्यादिना अगोचरमय यथा अबुद्धिपूर्वं महदाकाशे चित्रं करोति नीबुद्धिपू
र्वकता विना अज्ञः जन्मादि विक्रिया अस्य परमात्मनो लेश्याकाशाकस्ये स्वात्मनि स्वप्नवत् अलिकचित्रं ततः चित्रं ततः सर्गाः
भासः प्रपंचाध्यासं करोतीति ननु स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इ
दं सर्वमसृजत तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते इत्यादिश्रुतिषु बुद्धिपूर्वक एव सर्ग उच्यते तत्कथमत्रा
बुद्धिपूर्वकः सर्ग इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धमुच्यत इति चेत् शृणु सम्यगेतदुक्तं यदि श्रुतेः सर्गादिप्रतिपादने तात्पर्यं स्या
त्तत्तु तदेव प्रयोजनाभावात् न हि सर्गादिज्ञाने न किंचित्प्रयोजनं श्रुतं अद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानं हि प्रयोजन
वद्रूपफलं तत्सर्वं श्रुतिषु तस्य फलवतः संनिधौ श्रुतमफलं सर्गादिकं अर्थवादतां याति तदंगतां प्रतिपद्यते सा
चास्य शांतिः अविद्यां गच्छत्सविधिपरे सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति वाक्ये यत इदं सर्वं जगत्तस्मा
श्रीवसिष्ठ उवाच अबुद्धिपूर्वमेवेदं जायते पयसो यथा बुदबुदाः । करोत्येवं मनः सृष्टिं त्रसजीवमसः स्वयमेव च ॥ १ ॥
ज्जायते तज्जं तस्मिन्नीयते इति तज्जलानिति प्रतीतिर्जीवतीति तदनु उत्पत्तिस्थितिलयो भूतदर्शनस्तता
कं सृतः सर्वं खल्विदं तत ह्युक्तेति ब्रह्माद्वैतव्युत्पादनोपायतया सर्गादिज्ञानाङ्गमावस्यक्षात्मे वसिष्ठ उवाचकीर्त
नाद्युक्तांतरेणात्र हृदयनायोगात्तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यादिसूत्रं भाष्यादिव्युत्पादितयुक्तिसहस्रैः मा
स्यतिपुराणादुपवृंहणसहस्रैः अस्यात्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यत इत्यत्र व्युत्पादने सर्गतात्पर्यनिश्चिते तरलस
पेष्वपि रजतमरुमरीचिकासु प्राय अध्यारोपेष्वबुद्धिपूर्वकत्वमेव दृष्टं न क्वचिदारोपे बुद्धिपूर्वकता लोके दृश्यत इ
ति भगवता वसिष्ठेनारान्नारोपितत्वं प्रतिकांक्षया चित्सर्गमाभूदित्यबुद्धिपूर्वकता प्रसाध्यत इति भूईक्षणादिपूर्व
कत्वकीर्तनं तु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वचिदेकरसत्वादिज्ञानेन सापेक्षायापि सतत्त्वप्रधानानुपादानकत्वमिति संगतिः

वर्त्तिष्यतीति ननामभेदानुपपत्तिरित्याशंक्य नेत्याह अनाद्यंतमिति अनाद्यंतमाद्यंतपरिच्छेदा
२३ भावयुक्तत्वाद्व तं अनाभासमाभासांतरनिरपेक्षं स्वयं ज्योतिः इदृशं सदृशं इदृशे महिम्नि स्थितमेवंविध
तेन देशकालधर्मज्योतिरादि पर्याप्त समस्तेन परापराधीनत्वाभावत्वाच्चेत्यर्थः इदं कारस्तत्र किंचित्वा
देरपि सिध्यत्येतन्नार्थः ॥ इदं च सगुणब्रह्मचिंतनमुपासकानां मुक्ते तेषां स्वरूपमानं नामापेक्ष त्वा
त् निर्गुणब्रह्मज्ञानिनां तु ज्ञानसमकालमेवाज्ञाननिवृत्तिलक्षणायां मुक्तेः सिद्धत्वान्नास्त्यं मुमा
वनापेक्षेति द्रष्टव्यं ॥ तत्र इदं सर्वं द्वैतजातं सद्द्वितीये चिदानंदात्मनि मायया कल्पितत्वान्मिथ्यैव
मुक्तिवेक्षः परमार्थसत्यः सच्चिदानंदाद्वयोऽहमस्मीति ज्ञानं तत्त्वज्ञानं

पदुक्तं नेच्छरस्याकर्तेर्वेदस्यापदेशो हि युज्यते इत्यादिनाप्युज्यतत्वेमनूपकमव्यपदेशं तस्य शिवा
दिशब्देरपि कथमव्यपदेश इत्याशयेन पृच्छति शिव इति यदि शिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं किंचिदपि ध
र्मतत्त्वं न स्यात् तर्हि शिव इति किंनिमित्तमुच्यते एवं परं ब्रह्मेत्याद्यपि किंनिमित्तमुच्यत इत्यर्थः १ अत
त्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इत्यादिभिरुपदेशेषु सिन्नतीति भेदः परस्परव्यावर्तकं नामवि
शेषः किंनिमित्तमुच्यत इत्यर्थः २ पर्यवसानमस्तु सदिति नाम्नस्तावत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्यत्वेवानंतदर्शे
व्यावर्त्यस्याप्रसिद्धेरेव व्यवर्तनापेक्षणात् सत एवास्य संख्यावर्तित्वेन प्रवृत्तिनिमित्तता कुतश्च व्यावृत्तिकं
मावाञ्छेत्प्रवृत्त्यभावान्न प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्यसतः संख्यावर्तकत्वायोगात्सत्त्वेन प्रपंचत्वेतु समा
16 श्रीवसिष्ठ उवाच शिवः किमुच्यते देव परं ब्रह्म किमुच्यते आत्मा किमुच्यते नाथ परमात्मा च कि
मुच्यते तत्सत्किंचिन्न किंचिच्च शून्यं विज्ञानमेव च इत्यादिभेदो भगवन् शिलो के शा किमुच्यते २
ईश्वर उवाच अनाद्यंतमनाभासं संवित्किंचिद्धि विद्यते इन्द्रियाणामगमत्वाद्यन्न किंचिदिव स्थितं ३
पेन तत्रापि सत् शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेव वाच्यमित्येवं तत्र तत्रापीत्यनवस्थापातात् एवं किंचित्
किंचिच्छब्दयोरपि इंद्रियावेद्यत्वेन वेद्यधर्मनिर्देशासंभवात् व्यावृत्तिनिरपेक्षत्वे व्यत्तत्प्रवृत्ति
संभवः न च व्यावर्तव्यावर्तकधर्मकर्मणां वा शब्दानां बोधयत्वे वेति शंक्यं वक्तव्यावर्तनिर्धर्म
कादिशब्दानां बोधकत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् न हि निर्धर्मकत्वं धर्मः श्यावर्तनं वक्तव्यावर्तमेवा
वृत्तमिति वक्तुं शक्यं स्वमाता वंध्येतिवद्व्याहतत्वात् एवं च शिवादिशब्दानामपि निर्दोषनिरतिशयाने
दस्वरूपमात्रं निमित्तं निरपेक्षं प्रवृत्तिनिमित्तं नामात्मरूपमन्तान्तस्वरूपप्रयुक्तं शिवादेरुरवाः दिवा